Коли почалася війна, я, з закасаними рукавами сорочки, злігши на підвіконня, дивився поверх воріт, поверх вартових, на телефонну станцію штабу полку й чекав, що мій товариш Лео подасть мені умовний знак: підійде до вікна, скине й знову надягне кашкета; щоразу, як було можна, я злягав на підвіконня, й щоразу, як було можна, телефону вав казенним коштом у Кельн — одній дівчині й мамі; ось зараз Лео покажеться у вікні, скине й знову надягне кашке та — і я миттю вибіжу з казарми й кинуся через подвір'я в телефонну будку чекати виклику.

Усі телефоністи в станції сиділи в спідніх сорочках, простоволосі, й коли нахилялися вперед, стромляючи або виймаючи штекер чи клацаючи дверцятами клапанів з-під розстебнутого коміра вислизав медальйон з особовим номером і знову ховався, коли телефоніст випростувався; тільки Лео сидів у кашкеті, та й то лише, щоб подати мені знак. Обличчя Лео, головатого, рожевощокого й білочубого ольденбуржця, на перший погляд здавалося простодушним, коли поглянути вдруге,— страшенно простодушним, і ніхто не придивлявся до нього пильніше, щоб розгледіти ще якийсь вираз: обличчя Лео наганяло нудьгу, як ото рожеві личка хлопчиків з реклами сиру.

Стояла спека: щойно звернуло з полудня; оголошений кілька днів тому стан бойової готовності зробився звичним, і час минав, як суцільний невдалий вихідний; глухі подвір'я казарм були безлюдні, і я радів, що хоч голову можу вистромити кудись-інде, поза межі казарменого товариства.

А через двір навпроти все з'єднували й роз'єднували когось, клацали дверцятами клапанів, утирали піт з облич телефоністи, і серед них сидів Лео в кашкеті, з-під якого висмикався густий білявий чуб.

Несподівано я помітив, що ритм з'єднань-роз'єднань став інакший, рухи телефоністів утратили звичний автоматизм, стали непевні, а Лео тричі сплеснув руками над головою — знак, про який ми не

домовлялися, але з нього я зрозумів, що скоїлося надзвичайне; потім я побачив, як один телефоніст узяв з комутатора каску й надягнув на голову; тепер він був дуже кумедний — спітнілий, у розстебнутій спідній сорочці, з особовим номером, що вислизнув з-під неї й звис донизу,— і в касці; але я не засміявся, бо зненацька згадав, що, здається, каски надягають по сигналу "бойова тривога", і мені стало страшно.

Мої сусіди по кімнаті, що досі дрімали на ліжках у мене за спиною, тим часом повставали, закурили сигарети і, як звичайно, розбилися на два гуртки: троє майбутніх учителів,— вони ще й досі сподівалися, що їх звільнять від служби, "як працівників фронту народної освіти",— знов почали розмову про Ернста Юнгера; двоє інших — санітар і крамарчук — удруге розговорилися про жіноче тіло; вони не пускали масних жартиків, не хихотіли, а просто балакали про це так, як, мабуть би, двоє зануд-учителів географії балакали про рельєф більш-менш цікавої місцевості, скажімо, нерівного Ванне-Ейкелю. Обидві теми мене анітрохи не вабили. Може, психологам чи людям, що мають нахил до психології, а також тим, хто саме готується складати з психології екзамен на вищих курсах, буде не зайвим дізнатись що тієї миті мені дужче, ніж за всі останні тижні, захотілося поговорити з кельнською дівчиною. Я підійшов до своєї шафи-пенала, взяв звідти кашкета, надягнув і виглянув у вікно — знак для Лео, що я мушу терміново з ним поговорити.

Лео кивнув головою — дав знати, що зрозумів,— і я надягнув мундир, спустився сходами наниз і став чекати його біля входу до штабу полку.

Зробилося ще жаркіше, ще тихіше, подвір'я ще дужче збезлюділи, а ніщо так не відповідає моєму уявленню про пекло, як гарячі, тихі, безлюдні подвір'я казарм. Лео з'явився дуже швидко; тепер і він був у касці; на обличчі в нього проступив один із тих виразів, які знав тільки я: цей вираз не віщував нічого доброго для всього того, чого Лео не любив; з таким виразом обличчя він сидів біля комутатора, коли під час своїх пізніх або нічних чергувань підслуховував секретні розмови й переказував мені їхній зміст або, несподівано висмикнувши штекер із

гнізда, уривав чиюсь секретну службову розмову,— щоб могла відбутись інша, не менш секретна й термінова розмова — моя з кельнською дівчиною; потім за телефоніста ставав я, а Лео дзвонив своїй дівчині до Ольденбурга або ж батькові; в перервах між усім цим Лео відрізував від шинки, яку надіслала йому мати, шматки на палець завтовшки, потім розтинав на кубики, і ми неквапливо їх жували. Коли було мало роботи, Лео вчив мене мистецтва визначати абонентове звання по тому, як відскакують клапани; спершу я думав, що для цього просто треба вивчити, коли клапан відскакує з якою силою: що дужче, то вище абонентове звання — єфрейтор, унтер-офіцер і таке інше; та, мабуть, тут потрібен був хист — адже Лео міг по тому, як відскочив клапан, безпомилково сказати, хто саме просить зв'язку: запопадливий сержант чи стомлений полковник; і навіть відрізняв розлютованих капітанів від сердитих обер-лейтенантів, а їх розрізнити майже неможливо. Під час цих пізніх чергувань я міг бачити на обличчі Лео й інші вирази, відомі самому тільки мені: запеклої ненависті й одвічного лукавства; під такі хвилини він несподівано ставав педантичним, проказував свої "Говорите?" чи "Слухаюсь!" безмежно ввічливо, а сам так швидко, аж страшно робилося, міняв місцями штекери — й розмова про чоботи оберталась на розмову про чоботи та боєприпаси, розмова про боєприпаси — на розмову про боєприпаси й чоботи, а посеред приватної балачки ротного фельдфебеля з дружиною зненацька лунав голос якогось обер-лейтенанта: "Я вимагаю покарання, я наполягаю!" І враз Лео знову переставляв штекери таким чином, що, кому треба, далі товк про чоботи, кому треба — про боєприпаси, а дружина ротного фельдфебеля могла досхочу скаржитися чоловікові на свої шлункові негаразди. На той час, коли ми з'їдали шинку, кінчалося й чергування Лео, ми простували німим подвір'ям до казарми, й тоді на обличчі Лео з'являвся останній, тільки мені знайомий вираз — навіжений, вираз якоїсь такої невинності, що й близько не нагадує невинності дитини.

Іншим разом я б добре нареготався з Лео, що з'явився переді мною в касці,— мовби на знак смертельної важливості подій. Та Лео дивився кудись повз мене, повз першу й другу казарму, аж туди, де були стайні.

Обличчя його раз у раз мінилося: спершу на ньому запанував третій, потім п'ятий вираз, а далі четвертий, і тоді Лео сказав:

— Війна, почалася війна, війна — вони таки свого доскочили!

Я не озвався, й він спитав:

— Ти, звісно, хочеш із нею поговорити?

— Так,— відповів я.

— Я з своєю вже розмовляв,— сказав Лео.— У нас не буде дитини, і я не знаю, радіти мені з цього чи ні.

— Радій,— сказав я,— по-моєму, погано мати дітей у війну.

— Загальна мобілізація,— сказав він,— бойова готовність — ось-ось тут заколотиться, і це надовго, не скоро вже ми з тобою поїдемо прокататись на велосипедах. (Коли нам давали звільнення, ми з ним їхали велосипедами далеко, кудись у степ, іноді звертали на якесь селянське обійстя, де, бувало, господині смажили нам яєчню й товсто мастили хліб смальцем).— А ось тобі й перший воєнний анекдот,— вів далі Лео.— Мене зробили унтер-офіцером — за особливі здібності й заслуги в справі телефонного зв'язку. Отож катай у будку, і якщо за три хвилини я тебе не викличу — знімай з мене звання за нездарність. У

У будці я сперся ліктем на телефонний довідник "Мюнстерське головне поштове управління", закурив сигарету й почав дивитися крізь дірку в фігурному склі на подвір'я казарми; нікого не було видно, крім дружини ротного фельдфебеля, здається, в корпусі номер чотири,— вона поливала з жовтої лійки герані; я чекав, поглядаючи на свій годинник; минула хвилина, дві, три — і я злякався, коли справді залунав дзвінок, і ще дужче злякався, коли відразу почув голос дівчини з Кельна:

— Магазин меблів "Майбах-Шуберт"...

І я сказав:

— Ох, Марі, почалася війна, війна.

А вона відказала:

— Ні.

І я знову сказав:

— Так, почалася, це правда.

Вона з півхвилини помовчала, а тоді сказала:

— Приїхати?

Але перше ніж я встиг під настрій відповісти: "Так, так, так!", у трубці загорлав, здається, досить високого рангу офіцер:

— Боєприпаси, нам негайно потрібні боєприпаси!

Дівчина сказала:

— Ти слухаєш?

Офіцер загорлав:

— Свинство!

І за ту мить я встиг збагнути, що саме в цьому дівочому голосі було мені чуже, майже відстрашувало: в ньому лунав такий відвертий заклик

до шлюбу, аж я раптом зрозумів — мені ніколи не кортіло з нею одружитися. І я сказав:

— Мабуть, ми ще сьогодні вночі вирушимо.

Офіцер знову зарепетував:

— Це свинство, свинство! (Певне, нічого замашнішого не спало йому на думку).

Дівчина сказала:

— Я ще встигну на чотиригодинний і тоді десь о сьомій буду в тебе.

А я відповів швидше, ніж дозволяла ввічливість:

— Пізно, Марі, надто пізно!

Й після цього почув у відповідь лише офіцера, що, здавалося, ось-ось схибнеться:

— То ми одержимо боєприпаси чи ні?

І тоді я сказав голосом твердим, як криця (я навчився цього від Лео):

— Ні, ні, не буде вам боєприпасів, хоч і лусніть! — І поклав трубку.

Коли ми почали вантажити чоботи з товарних вагонів на машини, було ще видно, та поки вантажили чоботи з машин у товарні вагони, то вже смеркло; а як вантажили чоботи з товарних вагонів знову на машини, стало зовсім темно, а потім розвиднилося, і ми заходились вантажити пресоване сіно з машин у товарні вагони, і ще довго було видно, а ми все вантажили та й вантажили пресоване сіно з машин у

вагони, а тоді знов смеркло, і рівно вдвічі довше, ніж ми вантажили сіно з машин у вагони, ми вантажили його з вагонів на машини. За весь той час до нас один раз приїжджала польова кухня й нам давали побагато гуляшу й потроху картоплі і натуральну каву та сигарети без грошей; мабуть, це діялося вночі, бо я пригадую, що якийсь голос сказав; "Натуральна кава й сигарети безкоштовно — найпевніший знак війни",— але обличчя того, хто говорив, не пам'ятаю Коли ми шеренгою верталися назад, надворі вже розвиднилося, і тільки-но ми звернули на ту вулицю, що вела до казарми, нам зустрівся перший батальйон, котрий вирушав на фронт. Попереду виступав оркестр, награючи "Ой чого я, чого", за ним ішла перша рота з її бойовим обозом, за нею друга, третя й нарешті остання, четверта, з важкими кулеметами. На жодному обличчі, на жоднісінькому, я не вгледів навіть тіні піднесення; на вулиці, звісно, стояли люди, між ними й дівчата, але я не бачив, щоб хоч одному солдатові уквітчали гвинтівку букетиком; піднесенням і не пахло.

Постіль Лео стояла нерушена; я відімкнув його пенал ступінь довіри між нами, про який троє майбутніх учителів казали: "Ну, це вже занадто!"); усе там було на звичних місцях: фотокартка, на якій ольденбурзька дівчина стояла спершись на велосипед, у затінку берези; фотокартка батька та матері Лео на тлі їхньої селянської садиби. Біля шматка шинки лежала записка: "Мене посилають у штаб дивізії, незабаром обізвуся, забери всю шинку, в мене є ще. Лео". Я замкнув пенал, не торкнувшись до шинки; мені не хотілося їсти, та й на столі лежав купою наш дводенний харчовий раціон: хліб, бляшанки паштету, масло, сир, повидло й сигарети. Один з майбутніх учителів, найбільш мені несимпатичний, повідомив, що йому надано звання єфрейтора й на час відсутності Лео призначено старостою кімнати; і він заходився ділити харчі; це тривало дуже довго; мене цікавили тільки сигарети, а їх він ділив аж наприкінці, бо сам не курив. Одержавши нарешті свою пайку, я тут-таки розпакував коробку, ліг, не роздягаючись, на ліжко й став курити, знічев'я дивлячись, як мої сусіди їли. Вони накладали на хліб у палець завтовшки паштету, обмінюючись зауваженнями про "відмінну якість масла", потім поспускали штори затемнення й повкладалися на ліжка; було дуже жарко, але мені не хотілось

роздягатися; крізь щілини понад краями штор пробивалося сонце, і в одній такій смузі світла сидів новоспечений єфрейтор, пришиваючи на свій мундир єфрейторський кутик. Нашити його — штука не проста: він мав бути на певній, суворо визначеній відстані від шва і, боронь боже, не скособочитись; майбутній вчитель разів кілька відпорював кутика, просидів добрих дві години — все поров і пришивав,— здавалося, терпець йому ніколи не ввірветься. Надворі десь так через кожні сорок хвилин проходив оркестр і лунало "Ой чого я, чого" спочатку від корпусу номер сім, трохи згодом — від корпусу номер два, потім від корпусу номер дев'ять і нарешті від стаєнь; музика ближчала, дужчала, тоді даленіла й завмирала; оркестр виконав пісню аж тричі, поки єфрейтор нашив-таки свого кутика, але й тепер не зовсім рівно. На той час я скурив усі сигарети й незчувся як заснув.

Після обіду ми вже не вантажили ні чобіт з машин у товарні вагони, ні пресованого сіна з товарних вагонів на машини; під орудою унтер-офіцера інтендантської служби нам довелося розподіляти між новобранцями предмети обмундирування та спорядження; цей полковий фельдфебель мав себе за генія в мистецтві організації праці, він зажадав стільки допоміжної робочої сили, скільки найменувань обмундирування та спорядження стояло в списку; до самих лише плащ-наметів поставив двох, та ще одного посадив за писаря. Двоє солдатів брали плащ-намети й простеляли їх, ретельно розправляючи, на бетонній підлозі стайні; коли встелили всю підлогу, перший солдат почав класти на кожний плащ-намет по два підкомірці; другий — по дві носові хусточки; далі виступав я з казанками та ложками; а поки розкладали предмети, для яких, як висловився фельдфебель, "розміри не грають ролі", сам він з "грамотнішою частиною" команди готував речі, для яких "розміри грають роль": мундири, чоботи й так далі; перед ним лежала ціла купа солдатських книжок, і він, за вказаними там вагою та зростом, добирав мундири та чоботи ще й присягався нам, що все прийдеться якраз, "коли тільки ці поганці не розгодувалися на цивільних харчах"; усе це треба було робити швидко, безупинно, і все робилося швидко, безупинно, а коли скінчили розкладати, до стайні завели новобранців і кожному показали його плащ-намет, кожен

зв'язував своє добро в клунок, брав на плечі й ішов до казарми перевдягатися. Майже нічого не доводилось міняти, а як і доводилося, то лише тому, що дехто справді "розгодувався на цивільних харчах". Так само рідко траплялося, щоб комусь чогось не додали, скажімо, щітки для чобіт чи ложки з казанком, а як і не додали кому, то зразу виявлялося, що в когось іншого дві щітки чи дві ложки з казанками,— факт, який потверджував фельдфебелеву теорію про те, що ми працюємо не досить механічно, надто перенапружуємо свій мозок. Я свого мозку не перенапружу вав анітрохи, тому недостачі казанків чи ложок не було ні в кого.

Тільки-но перший солдат опоряджуваної роти брав на плечі свого клунка, перший з нашої команди мав негайно простелити на те місце новий плащ-намет; усе в нас робилося справно, а тим часом новоспечений єфрейтор сидів за столом і зазначав одержуване в солдатських книжках; здебільшого він ставив у графах одиницю й лише в "Підкомірцях", "Шкарпетках", "Носових хусточках" та "Підштанках" — двійку.

Одначе траплялися й "мертві хвилини", як їх називав фельдфебель, і нам дозволялося скористатися ними, щоб трохи перекусити; ми примощувалися на тапчанах для конюхів і їли бутерброди з паштетом, сиром чи повидлом; а як часом і фельдфебелеві саме тоді випадало кілька "мертвих хвилин", він підсідав до нас і заходжувався розтлумачувати, в чому різниця між військовим званням та посадою; йому здавалося надзвичайно цікавим, що сам він — унтер-офіцер інтендантської служби ("це моя посада") — і фельдфебель ("а це моє військове звання"). Виходить, казав він, унтер— офіцером інтендантської служби може бути, приміром, і єфрейтор, і навіть рядовий солдат; він ніяк не міг наговоритися про це і все вигадував нові й нові випадки, коли посада й звання не рівноважились; декотрі з цих випадків були виплодом фантазії, що просто-таки межувала з державною зрадою.

— Отож цілком можливо,— казав він,— що єфрейтор буде командиром роти або й батальйону.

Десять годин поспіль я розкладав по плащ-наметах казанки з ложками, шість годин спав, а тоді знову десять годин розкладав казанки з ложками, знов шість годин спав, і весь той час не мав ніяких звісток від Лео. У третю десятигодинку розкладання єфрейтор усюди, де слід було проставляти одиницю, почав писати двійку, а де треба було двійку, ставив одиницю. Його підмінили, перевели розкладати підкомірці, а писати посадили другого майбутнього вчителя. Мене й на третю десятигодинку залишили на казанках з ложками,— фельдфебель сказав, що я напрочуд добре опанував доручену справу.

Під час "мертвих хвилин", коли ми, посідавши на тапчанах, підживлялися хлібом з паштетом, сиром чи повидлом, уперше стали ширитись якісь дивні чутки. Розповідали, приміром, історію про одного досить відомого відставного генерала,— ніби він по телефону дістав наказ прибути на певний невеличкий острівець і там стати на чолі особливо секретної й особливо важливої частини; генерал вийняв із шафи мундир, поцілував дружину, дітей і онуків, поплескав по загривку улюбленого коня, доїхав поїздом до однієї станції на узбережжі Північного моря, а звідти, найнявши моторного човна, дістався на вказаний острівець; з дурного розуму генерал відіслав назад човна, перше ніж вирушив на пошуки згаданої військової частини; невдовзі почався приплив, і генерал,— така принаймні йшла чутка,— під дулом револьвера змусив місцевого селянина з небезпекою для життя переправити його на материк у хисткому селянському човні. Після півдня гуляв уже й інший варіант цієї історії: нібито в човні між генералом та селянином зчинилася бійка, обидва попадали за борт і потопилися. Мені ставало моторошно через те, що цю історію — та й деякі інші — слухачі сприймали і як перекази про злочинства нинішніх часів, і водночас як кумедні побрехеньки. Сам я не міг сприймати поважно похмурого прокурорського слова "диверсія", що правило в таких оповіданнях ніби за моральний камертон, але мені не було й

смішно, і я не міг шкіритися разом з усіма. Скидалося на те, що навіть анекдоти у війну втрачають свій заряд комізму.

Під будь-який інший час мені здалось би кумедним оце "Ой чого я, чого", що заповнювало тепер усі мої марення, мій сон і лічені хвилини бадьорості; колись я б, мабуть, посміявся, бачачи оцей нескінченний потік осіб чоловічої статі, що йшли з картонними коробками від трамвайної зупинки до казарми, а за годину вирушали звідти під незмінні звуки "Ой чого я"; навіть промови, що їх ми слухали через десяте-п'яте, промови, в яких раз у раз лунало слово "згуртованість", під інший час здавались би мені кумедними, та все, що колись було кумедним, тепер зовсім не смішило, і я вже не міг сміятися над тим, що колись викликало регіт; не міг кепкувати навіть над фельдфебелем, і навіть над єфрейтором,— його єфрейторський кутик так і залишився скособоченим, і він часто клав на плащ-намет замість двох по три підкомірці.

Спека все не спадала, і серпень був нескінченний, і те, що тричі по шістнадцять становить сорок вісім, тобто два дні й дві ночі, я збагнув, аж як прокинувся в неділю об одинадцятій ранку і вперше, відколи перевели Лео, виглянув у вікно; майбутні вчителі, вирядженi в парадні мундири, вже налагодилися вирушати до церкви й запитливо обернулися до мене від дверей, та я сказав:

— Ідіть, я зараз.

На обличчях у них було написано, що вони раді спекатись мене хоч ненадовго. Щоразу як ми йшли до меси гуртом, вони поглядали на мене так, наче збиралися ту ж мить відлучити від церкви, бо їх завжди щось у мені не влаштовувало: те, як почищені чоботи, чи як пришитий підкомірець або стягнутий пояс, чи те, як я пострижений; і обурював я їх не як солдатів однієї зі мною частини (на що, зрештою, вони об'єктивно, може, й мали право), а саме як католиків; їм було б куди легше на душі, якби я був не сказав навпростець, що належу до однієї з ними церкви; для них це було нестерпно, але вдіяти вони нічого не могли,— адже в

моїй солдатській книжці у відповідній графі чорним по білому написано. "р.-к."— "римсько-католицька".

Майбутні вчителі страшенно тішилися, що їм цієї неділі пощастило піти до церкви без мене,— я добре це бачив, дивлячись, як вони, бездоганно чисті, гордо випростані, хвацькі, йшли повз казарми до міста. Іноді мене охоплювало співчуття до них, і я дякував долі, що зласкавилась над ними, бо Лео був протестант; вони, мабуть, просто не пережили б, якби ще й Лео був католик.

Санітар і крамарчук ще спали; до стайні ми мали з'явитись аж о третій дня; я ще трохи постовбичив у вікні,— поки настав час збиратися, щоб прийти до церкви на кінець казання. Одягаючись, я знову відімкнув пенала Лео й злякався: він був порожній, лежала там тільки записка та добрячий шмат шинки. Лео замкнув пенала, певно, лише для того, щоб я одержав його записку й забрав шинку. В записці було таке. "Я вклепався — мене посилають у Польщу, — та ти ж, мабуть, чув?" Я запхнув записку до кишені, замкнув пенал і швидко одягнувся; мов прибитий, подався я до міста, увійшов до церкви, й навіть те, що майбутні вчителі озирнулись на мене й похитали головами та зразу й повідверталися до вівтаря, не змогло мене розбуркати. Мабуть, їм хотілось пересвідчитися, що я з'явився до служби божої вже після початку приношення дарів,— майбутні вчителі тоді б мали підставу поклопотатися, щоб мене таки відлучили від церкви. Та я справді прийшов до початку приношення дарів, отож вони нічого не могли зробити, та й сам я хотів по-давньому лишатися католиком. Я думав про Лео, й мені робилося страшно, думав і про дівчину з Кельна й почував себе трохи ницим, але я був непохитно певен, що в голосі її лунав відвертий заклик до шлюбу. На злість своїм товаришам по казармі я ще в церкві розстебнув комір мундира.

Після меси я вийшов надвір, став у затінку між ризницею та входом і, спершись на мур, почав дивитись, як із церкви повз мене йдуть люди. Я скинув кашкета й закурив, думаючи про те, що добре було б оце зустріти якусь дівчину, поблукати з нею вулицями, піти десь випити

кави, а може, й подивитися кіно; я мав ще три години до того, як розкладати казанки на плащ-намети. Мені хотілося, щоб та дівчина була не дуже дурна й хоч трохи гарненька; думав я й про те, що мій обід у казармі тепер пропаде й що, може, треба було сказати крамарчукові, нехай би з'їв мою котлету й десерт.

Я скурив уже дві сигарети, дивлячись, як віруючі то збираються в гуртки, то знов розходяться, а коли став від недокурка другої прикурювати третю, відчув, що збоку на мене впала чиясь тінь: то був капелан, який щойно правив службу божу. Він здавався дуже привітним, був ще не старий, років десь так тридцяти, не більше, білявий і, може, трохи надміру вгодований. Він подивився спершу на мій розстебнутий комір, тоді на простоволосу голову, тоді на кашкет, якого я, скинувши, поклав на цоколь огорожі, та він звідти зсунувся додолу, на бруківку; нарешті капелан позирнув на мою сигарету й насамкінець — в обличчя, і мені здалося, ніби все, що він побачив, йому дуже не сподобалося.

— Що сталося? — запитав він трохи згодом.— У вас якісь прикрощі? — І тільки-но я у відповідь кивнув головою, він мовив: — Хочете висповідатись?

Прокляття на вашу голову, подумав я, вас тільки сповідь і цікавить, та й у ній — тільки одне.

— Ні,— відповів я,— сповідатись я не хочу.

— То що ж тоді? — спитав він.— Що обтяжує вам душу?

Пролунало це так, наче він питав про кишечник. Святий отець не міг приховати нетерплячки, раз у раз позирав на мій кашкет, і я відчував, як його дратує, що я й досі не підняв кашкета з землі. Я залюбки обернув би капеланову нетерплячку на терпіння, але ж не я його зачепив, а він мене; і я спитав, по-дурному заникуючись, чи не знає він, бува, якої хорошої дівчини, щоб можна було походити з нею по місту, випити десь

кави і, може, піти увечері в кіно; нехай вона не бозна-яка красуня, аби гарненька, та й годі, і, по можливості, не з доброї родини, бо дівчата з таких родин здебільшого занадто дурні. Я можу дати йому адресу капелана з Кельна, нехай дізнається в нього, хто я і що я, при потребі зателефонує й пересвідчиться, що я з цілком пристойної католицької родини. Я балакав довго, дедалі все менше заникувався й спостерігав, як він мінився на виду: спершу обличчя в нього було поблажливе, навіть уважне, та це тільки спочатку, поки він мав мене за особливо цікавий, може, навіть унікальний взірець недоумка і я здавався йому психологічно напрочуд потішним. Правда, переходи від поблажливого виразу до майже уважного, від майже уважного до веселого були малопомітні, зате потім капелан раптово — саме як я пояснював йому, які фізичні переваги мусить мати дівчина,— спаленів від люті. Я злякався, бо мати колись мені казала, як це небезпечно, коли в тілистих людей обличчя раптово наливається кров'ю. Потім він загорлав на мене, а як на мене горлають, я тоді просто нетямлюся. Капелан кричав, що в мене, мовляв, неподобний вигляд: сорочка розхристана, чоботи нечищені, що кашкет мій валяється під ногами в бруді — так, так, у бруді! — і я, мовляв, украй розбещений — смалю сигарету за сигаретою, і чи не переплутав я часом католицького священика зі звідником. Мене це так обурило, що я вже анітрохи його не боявся, тільки страшенно лютував. Я спитав його, яке йому діло до моєї сорочки, моїх чобіт і кашкета й чи не думає він часом замінити мені мого унтер-офіцера.

— І взагалі,— закінчив я,— ви, братики, всі любите просторікувати: прийдіте, мовляв, до нас із своїми турботами, а поткнися до котрого зі своєю турботою, він на тебе так і визвіриться.

— "Ви, братики"! — повторив капелан, аж захлинаючись від злості.— Ми що — вже випили з вами по чарці й побратались?

— Ні,— сказав я,— пити ми не пили.

Ідеї християнства, звісно, були йому не в голові.

Я підняв кашкета, надягнув, не озирнувши його, на голову й попростував геть. Капелан гукнув мені навздогінці, щоб я хоч коміра застебнув і щоб не був такий затятий; я трохи-трохи не обернувся й не закричав, що затятий не я, а він, та вчасно згадав те, що казала мені мати: священикам треба говорити правду, одначе наперекір — ні слова, — і, не оглянувшись, подався до міста. Я йшов, розхриставши комір, і думав про католиків: у світі точиться війна, а вони тільки й бачать, що твій комір та чоботи. Закликають ділитися з ними своїми турботами, а спробуєш поділитись — просто скаженіють.

Я повільно йшов містом у пошуках такої кав'ярні, де б не довелося нікого вітати за статутом, бо ці дурноверхі привітання псували мені всю втіху від кав'ярень; я роздивлявся зустрічних дівчат, інколи озирався їм услід і навіть дивився на ноги, але мені не трапилося жодної такої дівчини, в чиєму голосі не бринітиме відвертий заклик до шлюбу. Я був у розпачі, я думав про Лео, про дівчину з Кельна, якій замалим не послав телеграми; я майже наважився одружитися з нею, аби тільки побути на самоті з дівчиною. Я зупинився перед вітриною фотоательє, щоб спокійно подумати про Лео. Мене брав страх за нього. В шибі вітрини я побачив своє відображення — нечищені чоботи, розстебнутий комір — і вже підняв був руку, щоб застебнутися, та раптом це здалося мені зайвим, і руки мої опустилися. Фотографії у вітрині справляли гнітюче враження — майже поспіль солдати в парадній формі, а декотрі навіть у касках; я мимохіть став думати, котрі з них пригнічують мою психіку дужче,— ті, що в касках, чи ті, що в кашкетах,— аж раптом з ательє вийшов фельдфебель, несучи фотопортрет у рамці; портрет був чималий, щонайменше шістдесят на вісімдесят сантиметрів, а рамка сріблясta й полакована; фельдфебель сфотографувався в парадному мундирі й касці; він був ще зовсім молодий, не набагато старший за мене, щонайбільше двадцяти одного року; спершу він хотів був поминути мене, та враз зупинився й, поки я вагався, козирнути йому чи ні, він сказав:

— Облиш це... але комір я, бувши тобою, застебнув би, і сорочку теж. Ще, гляди, наскочиш на такого, що причепиться.

Потім він засміявся й пішов собі; після цієї пригоди я віддаю деяку перевагу (звичайно, відносну) тим, хто фотографується в касці, а не в кашкеті. Чого мені справді бракувало в ту хвилину, це — щоб поруч стояв Лео й роздивлявся фотографії у вітрині; там було й кілька знімків молодят, дітей після конфірмації та студентів із символами корпорації перев'язаних шарфами з корками від пивних пляшок замість китиць, і я довго думав: чого вони не пов'язують такими шарфами голів — декотрим це, мабуть би, личило.

Я потребував товариства, а його в мене не було. Капелан, певне, подумав, що мене або мордує сексуальний голод, або ж я — нацист-антиклерикал; та мене не мордував сексуальний голод, і я не був ані антиклерикал, ані нацист, я тільки потребував товариства, і то не чоловічого; це було так просто, що здавалося безнадійно складним; у місті, звісно, були й дівчата легких звичаїв, і навіть просто повії (це ж було католицьке місто), але й ті, й ті завжди однаково ображаються, якщо тебе не мордує сексуальний голод.

Я довго простояв перед вітриною фотоательє; ще й сьогодні я в чужих містах роздивляюся фотовітрини; вони майже всюди однакові й майже всюди справляють однаково гнітюче враження, хоча не скрізь є фотографії студентів із символами корпорації. Було вже десь близько першої, коли я нарешті рушив далі шукати кав'ярні, де нікого не треба вітати за статутом, одначе по всіх кав'ярнях позасідали вони в своїх мундирах, і я, кінець кінцем, пішов у кіно, на перший сеанс о чверть на другу. Пам'ятаю лише хроніку: дуже нешляхетні на вигляд поляки глумилися над дуже шляхетними на вигляд німцями; в залі було так мало людей, що я цілком безпечно міг курити; у ту останню неділю серпня 1939 року стояла нестерпна спека.

Коли я повернувся до казарми, вже давненько перейшло за третю, але з якоїсь причини наказ почати о третій знову розстеляти плащ-намети й розкладати на них казанки з ложками, підкомірці й таке інше було скасовано; я встиг навіть перевдягнутися, попоїсти хліба з паштетом, хвилин кілька постриміти у вікні, почути уривки розмов моїх

сусідів по кімнаті про Ернста Юнгера та про жіноче тіло,— розмовляли тепер ще поважніше, й лунало це ще нудніше; санітар із крамарчуком цього разу пересипали свої міркування латинськими термінами, що робило й так бридку балачку ще бридкішою.

О четвертій нас вишикували на подвір'ї, і я вже був подумав, що знов поведуть вантажити чоботи з машин у вагони чи з вагонів на машини, проте насправді довелося носити картонні коробки з-під прального порошка "Персіль" із спортивної зали, де вони лежали, складені стосами, на машини, а трохи згодом — з машин до поштової комори, де їх також складали стосами. Коробки були не важкі, з адресами, надрукованими на машинці; ми стали вервечкою, і всі як є коробки одна по одній перемандрували через мої руки, ми працювали так цілісіньке недільне пообіддя й вечір, до пізньої ночі, майже без "мертвих хвилин", тож не було коли бодай трохи під'їсти; навантаживши машину коробками, ми їхали на головпоштамт, знов ставали вервечкою й починали розвантажувати. Подеколи ми дорогою переганяли колону піхоти з оркестром попереду, що грав "Ой чого я", або колона рухалася нам назустріч; вони тепер мали аж три духові оркестри, і справа посувалася жвавіше. Було пізно, вже після півночі, коли ми відвезли останні коробки,— і мої руки, що не встигли ще забути всіх тих казанків з ложками, які довелось порозкладати, майже не відчували різниці поміж ними й коробками з-під "Персілю".

Я страшенно втомився й хотів був так і впасти в одязі на постіль, але на столі вже знов лежала гора хліба, паштету, повидла й масла, і всі вирішили, що треба їх поділити; мені потрібні були тільки сигарети, тож довелося чекати, поки ретельно поділять усе інше, бо єфрейтор, звісно, знов залишив сигарети наостанок; він порався підкреслено повільно,— може, щоб навчити мене помірності й дисципліни і заразом виказати свою зневагу до моєї нездержливості; отримавши нарешті свої сигарети, я, не роздягнувшись, уклався на ліжко, закурив і став дивитись, як сусіди по кімнаті накладають на хліб паштету, й слухати, як вони прихвалюють "відмінну якість масла" і мляво сперечаються про те, чи повидло — з полуниць, яблук та абрикос, чи з самих полуниць та яблук,

їли вони дуже довго, і я все не міг заснути; потім я почув у коридорі чиюсь ходу,— вона все ближчала, і я раптом зрозумів, що це до мене; мені стало страшно, і все-таки я відчув якусь полегкість; дивно було тільки, що всі, хто сидів коло столу,— крамарчук, санітар і майбутні вчителі,— одностайно кинули жувати і, як один, утупилися в мене; і тоді єфрейтор вирішив, що зараз саме добре нагримати на мене; він підвівся й гарикнув:

— От чорт, та скиньте ж чоботи, коли лягаєте на постіль!

Трапляється таке, у що ніяк не можеш повірити, і я й сьогодні ще не вірю, хоч єфрейторові слова досі лунають у мене в вухах, що він несподівано звернувся до мене на "ви", але це раптове "ви" пролунало так кумедно, що я вперше, відколи почалася війна, засміявся. Тим часом двері широко відчинилися — й біля мого ліжка зупинився ротний писар; він був дуже схвильований і тільки з цієї причини не визвірився на мене за те, що я лежав на постелі в чоботях і мундирі та ще й курив. Він лише мовив:

— Вам наказано за двадцять хвилин з'явитися в усьому похідному спорядженні біля корпусу номер чотири. Наказ зрозуміли?

Я сказав:

— Так,— і підвівся з постелі.

Тоді він додав:

— Доповісте про себе ротному фельдфебелеві.

І я знову сказав: "Так",— і заходився спорожняти свій пенал; я навіть не звернув уваги, що писар усе стоїть біля мого ліжка,— аж зненацька, саме коли клав до кишені фотографію своєї дівчини, почув біля себе його голос:

— Мушу повідомити вам сумну звістку, сумну, хоч вона дає нам право пишатися: перший полеглий на фронті з нашого полку — ваш бойовий товариш унтер-офіцер Лео Зімерс.

На другій половині фрази я обернувся від пенала, й тепер усі мої сусіди по кімнаті разом з ротним писарем утупилися в мене; я відчував, що дуже зблід, і не знав, чи кричати з люті, чи не озиватись; нарешті я тихо сказав:

— Ще ж навіть війни не оголошено, його не могли вбити... і його не вбили!..— І враз я закричав: — Лео не вбитий, ні, неправда!.. Ви добре це знаєте!

Ніхто не озвався, навіть унтер-офіцер, і поки я спорожняв пенал і запихав увесь належний мотлох у ранець, ротний писар відчинив двері й вийшов. Я спаковувався на табуретці, аби тільки не обертатися; за спиною в мене все неначе вимерло, не чутно було навіть, як жують. Я склався дуже швидко; хліб, паштет, сир і масло я залишив у пеналі й замкнув його. Коли мені таки довелося обернутись, я побачив, що всі вже примудрилися нечутно полягати; я кинув ключа від пенала на ліжко крамарчукові й сказав:

— Забереш те, що зосталося, собі, воно твоє.

Хоч він був мені несимпатичний, але здавався найсимпатичнішим з усіх п'ятьох. Згодом я шкодував, що не пішов мовчки, та мені ж тоді не було ще й двадцяти. Я хряснув дверима, взяв у коридорі свою гвинтівку, спустився сходами наниз і, підвівши очі на годинник над дверима канцелярії, побачив, що вже майже третя. Стояла тиша й спека в цей останній понеділок серпня 1939 року. Ключа від пенала Лео я викинув десь на казарменому подвір'ї дорогою до четвертого корпусу. Там уже всі вишикувались у колону, оркестр стояв попереду, і офіцер, що мав виголосити звичне казання про "згуртованість", саме йшов через

подвір'я; він скинув кашкета, втер із чола піт і знов надягнув кашкета на голову. Достоту трамвайний водій, що зводить дух на кінцевій зупинці.

Несподівано до мене підійшов ротний фельдфебель і спитав:

— Ви зі штабу полку?

Я відповів:

— Так.

Фельдфебель кивнув головою; він був змарнілий, дуже молодий і трохи безпорадний; я дивився повз нього, на щільну, невиразну в темряві солдатську масу. Поблискували тільки інструменти оркестру.

— Ви часом не телефоніст? — спитав мене ротний фельдфебель.— У нас днями загинув телефоніст.

— Атож,— відповів я швидко й з таким запалом, який його, видимо, здивував.— Практично я опанував цей фах.

— Добре,— сказав він,— виходить, ви прийшли дуже до речі. Ставайте десь у хвості колони, дорогою ми з'ясуємо деталі.

Я подався праворуч, туди, де темно-сіра людська маса ніби ледь світлішала; підійшовши ближче, я розрізнив навіть обличчя; я став у задньому ряду. Хтось гукнув:

— Праворуч — кроком руш!

І не встиг я підняти ноги, як вони вже знов завели своє "Ой чого я, чого".